

UOT: 09.; 811.411.21.

SEVİNC BAYRAMOVA*

ƏHMƏD BİN HƏSƏN ÇARPƏRDİNİN “ŞƏRH ƏŞ-ŞAFİYƏ Fİ-T-TƏSRİF” ƏSƏRİNİN BAKI ƏLYAZMALARININ ƏN QƏDİM NÜSXƏSİNİN TEKSTOLOJİ TƏHLİLİ

Orta Əsr alimlərindən olan İbn Hacibin Ərəb dilçiliyinin Sərf (morfolojiya) bölməsindən bəhs edən “Şafiyə” əsərinə yazılan çoxsaylı şərhələr arasında Əhməd bin Həsən Çarpərdinin “Şərh əş-Şafiyə fi-t-Təsrif” əsəri önəmli yer tutur. Əsərin dünyanın müxtəlif ölkələrinin institut, muzey və kitabxanalarında onlarla əlyazma nüsxəsi mövcuddur. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda əsərin 18 ədəd əlyazma nüsxəsi mühafizə olunur. Həmin nüsxələr arasında B7492 şifri nüsxə ən qədimidir. Belə ki, nüsxə müəllifin sağlığında İsmayıl bin Salman əl-Buli tərəfindən h.734-cü ildə səfər ayının 4-də (1333-cü il, 14 oktyabr) Türkiyədə Ərzincanda “Xətibiyə” mədrəsəsində köçürülmüşdür. Məqalədə nüsxənin elmi-paleoqrafik təsvirini vermiş və tekstoloji tədqiqata cəlb etmişik. Tekstoloji tədqiqat zamanı nüsxəni həm ayrılıqda, həm də digər nüsxələrlə qarşılaşdıraraq müqayisəsini apararaq alınan nəticələri geniş şəkildə izahını verməyə çalışmışıq. Nəticə olaraq qeyd etmək istərdik ki, nüsxə qədimliyi ilə yanaşı digər nüsxələrlə müqayisədə daha az təhrif olunması ilə də seçilir.

Açar sözlər: *Ərəb dilçiliyi, mətnşünaslıq, şərh, əlyazma, nüsxə, paleoqrafiya, tekstoloji tədqiqat.*

Orta əsrlərdə elmin dili ərəbcə olduğundan bu dilin yüksək səviyyədə öyrənilməsi dövrün tələblərindən biri idi. Ərəb dili sahəsində yazılan çoxsaylı əsərlər arasında İbn Hacibin (1175-1249) “Şafiyə”si elm əhlinin diqqətini hər zaman öz üzərinə çəkmişdir. İbn Hacibə qədər ərəb dilçiliyi sahəsində yazılan əsərlərdə sərf (morfolojiya) nəhvini (sintaksis) bir bölümü olaraq ələ alınırdı. İbn Hacib isə nəhvə dair “Kafiyə” əsərini yazdıqdan sonra sırf sərfə bağlı olan “Şafiyə” əsərini qələmə almaqla bu iki elmi bir birindən ayırmışdır. Qeyd edək ki, “Şafiyə” ərəb dilinin sərf bölməsi sahəsində yazılan ilk müstəqil əsər hesab olunur. Geniş oxucu kütləsinin marağına səbəb olan əsərə başda alimin özü başda olmaqla onlarla alim tərəfindən səksənə yaxın şərh və haşiyələr yazılmışdır [1, s. 1020-1022], [2, s. 370-371], [3, s. 535-537]. Ərəb dilinin sərf bölümünü əsaslı şəkildə ələ alan və onu sistemli şəkildə açıqlayan “Şafiyə” əsəri bir çox İslam ölkələrində, o cümlədən, Osmanlı dövləti zamanında və sonralar mədrəsələrdə uzun müddət əsas dərs kitabı olaraq tələbələrə tədris olunmuşdu [4, s. 288].

İslam şərqində zəngin ədəbi irs təşkil edən şərhlər demək olar ki, bütün elm sahələrini əhatə etmişdir Orta əsrlərdə meydana gələn şərhçilik bütün elmlərin inkişafında təkamül rolunu oynamışdır. Bəzi hallarda əsərə yazılan şərh əsərin özündən daha çox rəğbət görmüşdür. İbn Hacibin “Şafiyə” əsərinə yazılan şərhələr arasında orta əsr Azərbaycan alimlərindən olan Əhməd bin Həsən Çarpərdinin (1265-1346) “Şərh əş-Şafiyə fi-t-Təsrif” əsəri daha çox bəyənilmiş və məktəb və mədrəsələrdə tədris olunmuşdur. Eyni zamanda əsərə şərh və haşiyələr də yazılmışdı. Dünyanın müxtəlif institut, muzey və kitabxanalarında əsərin onlarla əlyazma nüsxələri mövcuddur. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar institutunda əsərin 18 ədəd nüsxəsi saxlanılır.

Əhməd b. Həsən Çarpərdi bu əsəri əsasən, qeyri ərəblər, xüsusən, türkdilli, o cümlədən, azərbaycanlı şagird və tələbələr üçün nəzərdə tutmuşdur. Əsər eyni zamanda qeyri ərəblərin Şərqdəki elmi düşüncələri, yazı qaydalarını öyrənilməyə təbii yollarını da asanlaşdırmışdır [5, s. 14]. Alim əsəri yazarkən İbn Hacib və Zəməxşərinin (1075-1144) əsərlərinin müqayisəsini aparmış və onların elmi metodlarından bəhrələnməmişdir [6, s. 91]. Bunun nəticəsində şərhədən daha çox yeni-yeni elmi müddəalardan ibarət olan mükəmməl bir əsər ortaya çıxmışdır. Əsər istər müstəqil, istərsə də digər şərh və haşiyələrlə birlikdə dəfələrlə çap olunmuşdur [7, s. 543].

AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında الخط و الصرف و علمي متن الشافية فيه (Məcmuatuş-Şafiyə fihi mətnu ilmeyis-Sarf val-Xatt) adlı çap kitabının bir nüsxəsi mövcuddur. İstanbulda çapdan çıxan həmin kitabda Əhməd bin Həsən Çarpərdinin şərhli, alimin öz şərhinə yazdığı haşiyə ilə bərabər Zəkəriyyə Ənsarinin və Nəqrəkarın şərhləri də yer alır [8].

Əlyazma kitabı adından da görüldüyü kimi mətbəədə basılaraq çoxaldılmadan əllə yazılmış əsər və ya risələdir. Qədim dövrlərdə bunlar nüsxə adlanırdı. Nüsxələrin çoxaldılması müxtəlif insanların əl əməyinin məhsuludur. Bu səbəbdən aralarında fərqliliklərin olması qaçınılmazdır. Mətnşünaslıq sahəsi ilə məşğul olan alimlər əlyazma əsərləri üzərində apardıqları araşdırmalarda nüsxələrin paleoqrafik xüsusiyyətlərinin araşdırılmasının əlyazma mətnlərinin düzgün oxunuşu, tekstoloji tədqiqi, yaranma tarixi və yerinin müəyyənəşdirilməsi kimi məsələlərin həllində böyük əhəmiyyətə malik olduğunu hər zaman qeyd etmişlər. Əlyazma kitablarının paleoqrafik və orfoqrafik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi orta əsr mətnlərini oxumaq, köçürülmə tarixi göstərilməmiş əlyazmaların tarixini, yazıldığı və köçürüldüyü yeri müəyyən etmək üçün də çox zəruridir [9, s. 8]. Görkəmli alimimiz Məmməd Adilov yazılı abidələrin paleoqrafiyasından bəhs edərkən ilk növbədə onların yazıldığı yeri və zamanı, kağızın növü və ölçüsünü, xəttin xüsusiyyətlərini, vərəqlərin nömrələnmə üsulunu, kağızda olan su nişanlarının (filiqranların) növlərini, əlyazmada mövcud ornament və miniatürün əsərin məzmunu ilə əlaqəsini, mürəkkəb və boyalarını, cildini və s. müəyyənəşdirməyin vacibliyini vurmuşdur. [10, s. 68]. Akademik Möhsün Nağısoylu paleoqrafik araşdırmaların nə qədər əhəmiyyətli olduğunu qeyd edərək belə yazır: “İlk növbədə tarixləri bəlli olan ayrı-ayrı nəfis əlyazmaların paleoqrafik xüsusiyyətləri geniş və ətraflı araşdırılmalıdır. Belə bir araşdırmanın yerinə yetirilməsi aydındır ki, müəyyən bir dövrün paleoqrafiyası haqqında ümumi təsəvvür yaratmağa imkan verə bilər...” [11, s. 11].

Azərbaycan xalqının yeganə əlyazmalar mərkəzi olan Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda dünyanın ən zəngin Şərq əlyazmaları və arxiv materialları toplanmışdır. Əhməd bin Həsən Çarpərdinin “Şərh əş-Şafiyə fi-t-Təsrif” əsərinin burada mövcud olan on səkkiz ədəd əlyazma nüsxəsi arasında B-7492 şifrində mühafizə olunan ən qədim nüsxənin elmi-paleoqrafik təsvirinə nəzər salaq.

Əlyazma mətni Şərq istehsalı olan noxudu rəngli qalın vərəqlərə qara rəngli mürəkkəblə nəsx xətti ilə yazılmışdır. Mətnə قوله (qavluhu) sözünün yazılmasında nisbətən qalın xətt nümunəsindən istifadə olunmuşdur. Nüsxədə ب ت ج خ ي ة (bə, tə, cim, xa yə, tə-mərbutə) hərflərinin nöqtələri qoyulmayıb. Məsələn: [زيادة-زيادة, ابدال-ابتدل, حمله-جملة, غير-غير]

Mətnin haşiyələrində və sətir aralarında sonlara doğru getdikcə azalan şərh və qeydlər var. Əlyazma Şərq üsulu ilə səhifələnmişdir. Alimin adı əlyazmanın əvvəlində gözəl xətt nümunəsi ilə yazılmışdır. Əlyazmanın kənarlarında rütubətdən əmələ gəlmiş ləkələr var. Əsərin əvvəli və sonu belədir.

Əvvəl: نحمدك يا من بيده الخير و الجود... أما بعد فيقول... فخر الملة و الدين أبو عبد الله أحمد بن الحسن الجيردي... لمل كان كتاب التصريف الذي صنفه الفاضل المحقق... ابن الحاجب... قوله التصريف...

Son: لأنها بمعناها في الغاية و الإنتهاء و الله أعلم بالصواب و اليه المرجع

Nüsxə katib İsmayıl b. Salman əl-Buli tərəfindən h. 734-cü il səfər ayının 4-ü, cümə günü (1333-cü il, 14 oktyabr) Ərzincanda “Dərün-nəsr”də “Xətbiyyə” mədrəsəsində köçürülüb tamamlanmışdı. Əsər hər səhifədə 25 sətir olmaqla əlyazma toplusunun 2b.-112b. vərəqlərini əhatə edir. Ümumi həcmi 237 vərəqdən ibarət olan əlyazmanın ölçüsü 16x24sm., cildi Şərq medalyonları ilə bəzədilmiş qəhvəyi rəngli köhnəlmiş dəridir [12], [13, s. 85]. Qeyd edək ki, nüsxə alimin sağlığında, yəni ölümündən 12 il əvvəl Türkiyədə köçürülmüşdür.

Orta əsr klassiklərinin ortaya qoyduqları elmi və ədəbi abidələr müxtəlif ölkələrə, fərqli ədəbi məktəblərə, fəlsəfi cərəyanlara və dini təriqətlərə mənsub olan katib, xəttat və filoloqlar

tərəfindən əsrlər boyu üzləri köçürülərək çoxaldılmışdır. Bu sırada əsrlər müxtəlif təhriflərə məruz qalmışdır. Qeyd edək ki, orta əsr klassiklərinin əsərlərinin üzlərini köçürən katib və xəttatların hamısı savadlı olmamışdır. Bu sahədə hər tərəfli bilik və bacarığa sahib olan, öz sənətlərinin dəyərini bilən katib və xəttatlarla yanaşı sadəcə ərəb əlifbasını bilməklə kifayətlənərək zamanın tələblərinə uyğun olaraq, Şərq dillərində (ərəb, fars və türk) yazılmış ayrı-ayrı sahələri əhatə edən əsərlərin üzlərini sırf qazanc məqsədi ilə köçürüb çoxaldanlar da az deyildir. Həmin katiblər əsərin dilini və məzmununu, eləcə də onun imla qaydalarını bilmədən mexaniki şəkildə köçürərək, əsərin yeni əlyazma nüsxəsini yaratmışlar. Bu da həmin əlyazma əsərlərində ciddi və kobud səhvlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Oudur ki, orta əsr abidələri üzərində yol verilmiş müxtəlif xarakterli təhriflər və onları meydana gətirən səbəblərin öyrənilməsi, araşdırılması elmi baxımdan məsuliyyət tələb edən məsələlərdəndir. Görkəmli mətnşünas alimimiz Kamandar Şərifov bunu belə açıqlayır. Katib və xəttatların orta əsr mənbələrində yol verdikləri təhriflər nəticəsində ayrı-ayrı klassik abidələrin bir-birindən fərqlənən müxtəlif redaksiyaların əmələ gəlməsinə səbəb olmuş və həmin abidələrin müasir tədqiqatçı alimlər tərəfindən mətnlərin düzgün, müəllif iradəsinə uyğun şəkildə bərpa olunması yolunda böyük çətinliklər, bəzən isə həll edilməz problemlər yaratmışdır [14, s. 49, 54]. Bu hallarla Əhməd bin Həsən Çarpərdinin “Şərh əş-Şafiyə” əsərinin Bakı əlyazma nüsxələrində də rastlaşdıq. Məqalədə qədim nüsxə olaraq ələ aldığımız əlyazmanın əvvəldən axıra kimi tekstoloji tədqiqatını apardığımız və əldə etdiyimiz nəticələri oxuculara daha aydın şəkildə çatdırmaqla bilmək üçün onları aşağıdakı bəndlərə ayıraraq müəyyən etdiyimiz başlıqlar altında cəmləşdirmişik. Qeyd edək ki, mətnə düşən söz, ifadə və cümlələri daha adın şəkildə üzə çıxartmaq üçün onları qalın kursivlə vermişik.

• **Mətnə işarə, şəxs, bitişən əvəzliliklər, ön qoşma, ədat və onlarla birlikdə işlənən sözlərin düşməsi.**

و عَوْضُوا التاء عنها و في نحو اجانة 16a/3، على المتحرك ممكناً من حيث النقط 3a/19، و فتح القاف في انطلق 3a/24 انه حمل ظليبا على عم لثلا يجتمع 27b/5، ما كان علي اكثر من ثلاثه احرف 25a/24، إشارة الي ان في بعض صور 21a/10 هو 42a/21، لا يكون الا كذلك و ما ليس طرفا و قيل 36b/17، في الكثر علي حمول 31b/22، و انما لا ينسب 30a/8، إلياءات و 64b/12، و جوابه انه بعيد لعدم 63a/11، واما ان لم تبدل 44a/10، ما قبلهما عن ما بعدها 43a/2، عند سيبويه من اليمين من سأل و انما 72a/7، من يتمل العيش اي من يحش 71a/1، يقال زيادة في الهمزة الاول 65b/2، قسمه ثلاثة اقسام و ذلك لانه الواو 82a/23، على الوجه المشروط يعني ان موافقته 77a/12، على الفعل بل هي اسم 77a/13، جاء في نحو يشاء 75/13، هو قوله الخليل فلاته لما جمع خطئة على خطاءي 87b/15، ويا في نحو رياض

• **Mətnə söz və sözbirləşmələrin düşməsi**

من 8a/2، و لا يلزم سيبويه شيى من ذلك 6b/24، يحض احكام الوقف ايضا 3b/2، و فتح القاف في انطلق و يخرج ايضا 3a/24 في شرح ديوان المتنبي حَبَّبْتُ لُغَةً 14a/9، من صرَّه يصنَّه و يصنَّه 14a/7، و فيه من الثلاثي و الرباعي 8b/13، الاسماء ايضا و اسم الفاعل و اسم المفعول و افعال التفضيل و الصفة المشبهة متعلقاً 14b/16، في احببت ساذ لم يستعمل منه الا الهمجوب لم يجئ في غير الصور المستثناة الا فَعَّلٌ و فَعَّيْعِلٌ و فَعَّيْعَلٌ 19a/13، قوله و التزموا اي التزموا حذف حرف العلة 16a/1، و المنكر ينقسم الي ما يكون 35a/21، فلاته يلزمه ان يقول عطى 21b/7، الذي حمل هذا التارح علي تفسيره متنوع 21a/12، فلو كان جماعاً له 30b/10، فحكمه حكم الاعلال 30b/9، للفرق بين هذا المنسوب و بين المنسوب الي عبدة اسم رجال 25b/24، و قال الشاعر 45a/16، اذا امكلك امرؤ محمد علي الصحيح 44b/13، لالة علي حركة و اما ان لم تبدل 44a/10، لكان المفرد و بطريق 72b/9، و لم تحرك التتوين لاتقاء الساكنين فصار 72b/12، الحركات و السكون و الخلاف 58a/14، صررت البيت لان حياوة جباية 90b/22، موجب ذلك قوله و شرط 84b/4، و هو ايضا قليل قوله و تحذفان 83b/8، الجواز اما بطريق الوجوب اللسان اول اخري حافظيه 96b/14، اذا كان اولها كلمة يصح الابتداء 96a/4، لحتان

• **Mətnə ifadə və cümlələrin düşməsi**

قوله التصريف علم باصول تعرف بها احوال ابنته الكلمة التي ليست باعراب لما كان قوله علم تاملاً للمقص و غير 3a/15 و هو الكسر اذ لا يحتاج به الا الي تحريك عضلة واحدة و علم ان الفتح اخف منها اذ لا يحتاج فيه الي تحريك 7b/20، بالمقص لأن الأفراد الزهية لفعل اعم من هذين المثالين و ان لم يوجد في الخارج غيرهما فقوله و نحو ابل و بلز للنظر الي 7b/4، عضلة لأن الأفراد الزهنية لفعل اعم من هذين المثالين و ان لم يوجد في الخارج غيرهما فقوله و نحو ابل و 8a/4، أفراد الزهنية و قوله من 9a/11، انما يريد الحاق بمزيد الرباعي و مراد المصنف الحاقه بمزيد الخماسي 9a/3، بلز للنظر الي أفراد الزهنية و قوله حيث انها تلتة او اربعة او خمسة من حيث انها زائدة او اصلية و كيف تعرف الزايد من الاصل بالمقابلة بالفاء و العين و الام ولكن لو تبت طحنت اطوح بكسر الفاء في الماضي، او طحت اطيح بعضهما 13b/21-22، سواء كانت تلك الحروف ثابتة او محذوفة

14. Şərifli K. Azərbaycan əlyazma kitabı və kitabxanaları. Bakı: Nurlan, 2009, 190 s.

**AMEA Məhəmməd Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutunun doktorantı
e-mail: sevincbayram@mail.ru*

Sevindj Bayramova

**Textological analysis of the oldest copy of baku manuscript
of Ahmad bin Hasan Charpardı "Sharh ash-shafiya fit-tasrif"**

Among the numerous commentaries on Ibn Hajib's Shafiyya, a section on the Sarf (morphology) of Arabic linguistics by one of the medieval scholars, Ahmad ibn Hasan Charpardı's Sharh al-Shafi'i fi-t-Tasrif occupies an important place. There are dozens of manuscripts of the work in institutes, museums and libraries around the world. 18 manuscripts of the work are preserved at the Institute of Manuscripts named after M.Fuzuli of ANAS. Of these, the B7492 shfilri copy is the oldest. Thus, the copy was copied by Ismail bin Salman al-Buli during the author's lifetime on the 4th of the month of Safar in 734 AH (October 14, 1333) in the "Khatbiyya" madrasah in Erzincan, Turkey. In the article, we have given a scientific and paleographic description of the copy and involved it in textological research. During the textual research, we tried to give a detailed explanation of the results obtained by comparing the copy both individually and with other copies. As a result, we would like to note that the copy is not only ancient, but also less distorted than other copies.

Keywords: *Arabic linguistics, textual studies, commentary, manuscript, copy, paleography.*

Севиндж Байрамова

**Текстологический анализ древнейшей бакинской рукописи
Ахмада бин Хасана Чарпарди «Шарх аш-шафия фит-тасриф»**

Среди многочисленных комментариев к Шафийе Ибн Гаджиба, разделу по морфологии арабского языкознания одного из средневековых ученых, «Шарх аш-Шафиитский тасриф» Ахмада ибн Хасана Чарпарди занимает важное место. Есть десятки рукописей работы в институтах, музеях и библиотеках по всему миру. 18 рукописей произведения хранятся в Институте рукописей имени М.Фузули НАНА. Из них сфигмоманометр B7492 является самым старым. Так, копия была скопирована Исмаилом бен Салманом аль-Були при жизни автора 4-го числа месяца Сафара в 734 г.х. (14 октября 1333 г.) в медресе «Хатбийя» в Эрзинджане, Турция. В статье мы дали научное и палеографическое описание копии и занимались текстологическими исследованиями. В ходе текстового исследования мы постарались дать подробное объяснение результатов, полученных при сравнении копии как по отдельности, так и с другими копиями. В результате мы хотели бы отметить, что копия не только древняя, но и менее искаженная, чем другие копии.

Ключевые слова: *Арабская лингвистика, текстоведение, комментарий, рукопись, копия, палеография, текстологическое исследование.*

(Filologiya elmləri doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant: 16.03.2020

Son variant: 15.06.2020

AXTARIŞLAR • RESEARCHES • ПОИСКИ